

ՍՊԱՀԱՆԻ ՓԷՐԻԱ ԳՍԻԱՌԸ

(Հայ ազգաբնակչութեան բնդեանուր ցկարագիրը)

Փէրիա գաւառը, որ ընկած է Սպահանի արեւմտեան կողմում, բաղկացած է բազմաթիւ գիւղերից: Սրանց 16-ը՝ Դօվլաթբազ, Քրդեր, Նամակերտ, Ղաուզուն, Դրախտակ, Ղարամիլիք, Միլակերտ, Շուրիշկան, Շահբուլաղ, Խունկ, Բժկերտ, Սանգիրարան, Խոյգեան, Դաջան, Հադան և Բոլորան զուտ հայաբնակ են. 9-ը՝ Սվարան, Զրգեան, Մեկերտ, Աղիգեան, Բարդաղայ, Ներքին-Խոյգեան, Ազնաուլ, Հէզարջրիւր և Փահրայ հայ և պարսիկ խառն են, իսկ մնացեալները զուտ պարսկաբնակ:

Ամբողջ Փէրիա գաւառը ունի արգաւանդ գետին, առատ բուսականութիւն, ականակիտ աղբիւրներ ու զանաթներ-ջրանցքներ, ընդարձակ արօտատեղեր և վերջերս տնկուած այգիներ: Գիւղերից մի մասը «Խալէսէ» — արքունական է, միւս մասը «առքաբի» — կալուածատիրական: Խալէսէ գիւղերի բնակիչները վճարում են միայն իրանց մշակած դեռնի հարկը, իսկ ձեռք բերած բոլոր արդիւնքը մնում է իրանց: Սակայն առքաբի գիւղերինը պարտաւոր են վճարել գլխահարկ և ստացած բերքերի «սէքուն» — երրորդական մասը: Շատ քիչ բացառութեամբ, բոլոր առքաբի գիւղերի բնակիչները հարստահարուած ու կեղեքուած են իրանց առքաբիներից անխիղճ կերպով:

Գաւառիս բոլոր հայերը ըստ 1901 թուի չնչազրութեան բաղկացած են 1522 ընտանիքից — 11,146 անդամներով: Բնակուած են անյարմար տներում և մութ սենեակներում, որոնց պատերը շինուած են ցեխից, իսկ առաստաղը ճիւղերով ծածկուած գերաններից. բացի միակ երթևեկելու դռնից, ուրիշ որևէ պատուհան, կամ լուսամտի տ բանալու գաղափար չըկայ ընդհանրապէս: Ամեն սենեակ անպայման կերպով ունի իր թոնիրը

և երգիլը: Ընդունարանի անհրաժեշտ զարգարանքն են կազմում յատակին փռուած մի քանի կտոր գորգերը և անկիւնում բազմեցրած դէյլանը՝ իւր սարք ու կարգով, ուրիշ ոչինչ: Իսկ գիշերը սրանց վրայ աւելանում է և նահապետական ձիթի ճրագը:

Տղամարդիկ հազնուում են պարսիկ գիւղացու տարազով— երկար արխաւուղ, լայն գօտի, լայն վարտիկ, չարուխ կամ «գիւլա» կոչուած տեղական տրեխ և թաղիքից պատրաստուած փափախ— իսկ կանայք՝ Հայաստանի գիւղերից բերած հին տարազով են: Ամեն բանում և մանաւանդ զգեստի կողմից, ամբողջ գաւառում բացառութիւն կազմող համարեա թէ չը կայ:

Բարբառը բաւական մօտ է Արարատեան գրական բարբառին, խօսում են շատ մաքուր և պարզ արտասանութեամբ: Ծաղրում են նոր-ջուղայեցիներին, սրանց մի քանի տափակ արտասանութիւնների և ծռմռած բառերի համար: Բոլոր խօսակցութիւնները համեմած են լինում ս. զրբից բերան արած վկայութիւններով:

Համարեա բոլոր գիւղերում, ուր գտնուում է քիչ-շատ գրել-կարդալ իմացող «տիրացու», այնտեղ կայ և դպրոց, որը բաղկացած է մի մութ սենեակից, մի քանի աշակերտներից, մէկ երկու կտոր թաղիքից և մի քանի կտրուած ու զգզուած այլբենարան-սաղմոսից: Իսկ նամակերտ, Սանգիբարան և Խոյզեան կենտրոնական գիւղերինը՝ քիչ-շատ նման են դպրոցի թէ չլինութեան և թէ դասատուութեան կողմից: Ուսման առարկաներն են՝ կրօն, գրաբար հայերէն, պարսկերէն և անուամբ և եթ թուաբանութիւն: Վերջերս այս դպրոցներում դասաւանդուում է նաեւ Հայոց պատմութիւնը: Նամակերտ գիւղում բայուած է նաև օրիորդաց դպրոց, ուր յաճախում են 50-ի չափ ոտաբոբիկ աղջիկներ, մի ինչ որ տիրացուից «գրքի սև ու սպիտակը սովորելու»:

Թաւրիղից «Մշակ»-ին թղթակցող մի ոմն՝ պ. Ս. Նոյն լրագրի սոյն տարուայ 127-րդ համարում գրել էր ի միջի այլոց և հետևեալը.

«Միջնակարգ դպրոցի կարիքը զգալի է դառնում մանաւանդ այն պատճառով, որ գաւառների համար հարկաւոր են ուսուցիչներ, մանաւանդ այնպիսի ուսուցիչներ, որոնք մտնէին աւելի խուլ անկիւնները (ուր նոյն իսկ հայր իր մայրենի լեզուով խօսել անգամ չը գիտէ, օրինակ Սուրբուզը, Սպահանի գիւղերը) ամեն տեսակ արգելքների յաղթէին և մեր խորթացած եղբայրներին սովորեցնէին իրանց մայրենի լեզուն»:

Առաջարկութիւնը ըստ ինքեան աւելի քան ցանկալի է, և մենք էլ երկրորդում և երրորդում ենք պ. Ս.-ին. սակայն Սպա-

հանի բոլոր գիւղերում դուք չէք տեսնի պ. Ս.-ի մայրենի լեզուով խօսել անգամ չը գիտցող հա յրնակիչներ։ Ուրեմն, թող ներուի ինձ ասել, որ այս րուրը բոլորովին անհիմն է։

Առաջեան, Սանգիւրարան և մանաւանդ Նամակերտ գիւղերի եկեղեցական երգեցողութիւնը գերազանցում է նոյն-խակ նոր-Ջուղայի եկեղեցիներին։ Ունին կանոնաւոր ձայնագրագէտ միաձայն երգեցիկ խմբեր, որոնք իրենց համերաշխ երգեցողութեամբ զարմանք են պատճառում այցելու օտարականին։

Շատ վստահ են և աներկիւղ։ Սովորական բան է տեսնել, նոյն-խակ պարսիկների հետ խառն ընակուող գիւղերում, մի հայ կին, կամ աղջիկ մեն մենակ արտը հնձելիս, կամ պարսաւորգը ձեռքին՝ ճնշուկ քշելիս։ Թող արիւնը աչքն առնի նա, որ կը համարձակուի մօտենալ, կամ անբաղաժարի վերաբերուել այդ մենաւոր գեղջկուհուն, բնութեան այդ հարազատ զաւակին։

Անշափ կրօնամոլ են։ Թէկուզ աշխարհ քանդուելու լինի, կրօնական ոչ մի աննշան պարտականութիւնը զանցառութեան չեն տալ։ Թէկուզ ամենածանր հիւանդութեամբ բռնուած լինին՝ այնուամենայնիւ օրապասերը և շաբաթապասերը չեն ուտում։ Պատահեց մեզ այցելել մի տուն, ուր դիֆտերիաով բռնուած մի 10 տարեկան տղայ սաստիկ նեղուած էր, այնպէս որ, խօսել անդամ դժուարանում էր։ Երբ դիմեցին մեզ, խորհուրդ տուինք, զոնէ տաք պահեր, վնասակար ուտելիքներից հեռու և միայն կաթով ու ձուով կերակրել։ Մէկ էլ լուռ ենք։ «Տո՛ւ էտէնց էլ բան կը լինի, ով է տեսել վարդավառի պատին կաթ ու ձու ուտել։ Կէ, Աստուած որ ուզի փրկի, կը փրկի»։ Եւ իրաւ, ոչ ծնողները և ոչ ինքը՝ տղան համաձայնեց։ «պասը կտտրել»։ Հետեանքը բնականաբար այն եղաւ, որ մինչև մեր վերադարձը, դեռ խեղճ երեխան տանջւում էր։

Անշափ սնահաւատ են ու նախապաշարուած։ Ո՛չ բժիշկ ունին, ոչ դեղ գործածելու դաղափար, որովհետեւ ամենեկին հաւատ չեն ընծայում մարդկային հնարներին։ Դրանց դէպիդն է բաւական Աստուածը։ Եթէ ամբողջ օրերով էլ քարոզես և փատերով ապացուցանես, դարձեալ երկնքին նայելով կասեն. «մարդուս ումբը էնտեղից կտրուած չը լինի հա, եթէ ոչ մարդս ինչպիսի ա, որ կարնայ մի բան անել»։ Իրանց խելքով բժշկութիւն անելուց առաջացած վտանգները սովորական բաներ են. օրինակ հիւանդ յղի կնոջ իբր թէ աղագտել կամենալով փորին են խփում. տոկայն ընականաբար ծննդի փոխարէն մահն են շտապեցնում։ Աչքացաւով բռնուածի աչքերը երբեմն

բռնութիւն ածելով՝ առողջացնելու փոխարէն՝ աւելի ևս կոտորացնում են, և այլն, և այլն։ Որեւէ համաճարակ հիւանդութեան ժամանակ «մեղք» կամ «Աստծու դէմ կոխ» համարելով զգուշութիւնը, երբէք փոյթ չեն տանում տան միւս անդամներին հետեւ պահել հիւանդից, և այսպէս իրարից վարակուելով կոտորւում են անխնայ։ Մեր ներկայութեամբ մի բազմանդամ ընտանիքից այս ամառ մէկ ամսուայ ընթացքում դիֆտերիտով մեռան 12 հոգի։ Մի տնից 3, 4, կամ 5 մեռնողներ սովորական են։ Յաճախ մարդ պատահում էր այնպիսի տներ, որոնց բոլոր անդամները մեծից մինչև փոքրը աչքացուծով կամ տենդով էին բռնուած։ Միակ միջոցը, որ գործ է ածւում հիւանդի հաշար, դանակով «աղօթել» ու կամ «մոմ խալել» ու կախարդական սովորութիւնն է։ Ասենք, գիւղացին այնքան էլ մեղք չունի այս միջոցները գործադրելու մէջ, քանի որ տեղիս՝ Նոր-Ջուղայի Ս. Կատարինեան Կուսանայ Վանքի միաբաններից ոմանք էլ արձակ-համարձակ նոյն բանն են անում, և խեղճ ժողովրդի հաւատը հարստահարելով՝ աւելի նախապաշարում նրան։

Աստին կեանքը մեզ յիշեցնում է նահապետական դարը։ Ամեն մի տուն բաղկացած է մի քանի եղբայրների ընտանիքից։ Մինչև որ այլ ևս հոար չի լինում միասին ապրելը, երբէք չեն բաժանւում միմեանցից։ Շատ ընտանիքներ բաղկացած են 25-40 անդամներից։ Ամուսնացնում են զաւակներին շատ վաղ։ Ասենք, վերացրել են մասամբ օրօրոյ խնայողութիւնը, սակայն 16 տարեկան տղան և 14 տարեկան աղջիկը արդէն արքունիքի հասած են համարւում և հետևապէս «հարսնիքի ժուգն (ժամանակն է)»։ Սովորական բան է նաև 14-16 տարեկան տղային ամուսնացնել 20-22 տարեկան աղջկայ հետ։ Որովհետև ծնողներն իրենց զաւակներին ամուսնացնում են, շատ անգամ իրանց բան ու գործին մի աշխատող ձեռք աւելացնելու համար։ Երբեմն տան մեծ հարսները իրանց օգնական բերելու համար՝ այսպէս են ստիպում ամուսիններին, նրանց փոքր եղբայրներին ամուսնացնելու։ «Ախր, ես ինչ մեղք եմ արել, որ տան կով ու կիթն, արտի զամ ու քամը, երխեքանց գոռ ու բէգեարը ողջ իմ վզին ընկած ընի։ Աստուած պահի ախպէրդ՝ հահասել է, պսակել տուր, էլի, ոնց որ ախպէրդ քեզ, էնէնց էլ հարսն ինձ քօմակ կընի»։

Ծիծաղելի ընտանեկան սովորութիւններ ունին Երեխաներն իրենց մայրերին «մայրիկ» չեն կոչում, այլ «հարսի» իսկ տան միւս հարսներին՝ «խնամոնց աղջիկ»։ Շատ անգամ նոյն իսկ այդքանն էլ են զլանում ասելու, այլ կանչում են ուղղակի

այն գիւղի անուանով, որտեղից հարս են բերել, օրինակ, «էյ զառգոնցի, քեզ եմ ասում», «խոյզիւնցի, էտգին մտիկ տուր» և այլն: Գինարմատը մինչև 70-80 տարեկան հասակը չը հասած, իրաւունք չունի տղամարդկանց հետ խօսել, կամ նրանց ներկայութեամբ նստել: Ազգայ ուրախութիւնն և աղատութիւնը մինչև նրա նշանուելն է: Մինչև այդ ժամանակն, իրաւունք ունի խօսել, ասն հարսների համար թարգման զառնողը և այլն և այլն, սակայն նշանուելուց և մանաւանդ ամուսնանալուց յետոյ՝ պէտք է մնաք բարև ասի բոլոր նոյն-խակ անմեղ զուարճութիւններին անգամ և գլխի մի ահագին կոյտ՝ պատատանքի հետ միասին «եամշաղ»—քնթակալ կապած՝ զառնայ անխօս մուսիա: Ախր «ջահիլ զայիֆի (կնոջ) համար այիբ (պակասութիւն) ա խօսալը ու մարդամէջ երեալը»: Այսպիսով մեր ողորմելի կանայք ստիպուած են իրանց միաբը նշանացի ձևերով արտայայտել: Այն աստիճան են խեղճները հաշտուել իրանց կեանքի այս անբնական ձևի հետ, որ ատելով ատում են նորջուզայեցի կանանց, որովհետև սրանք թէ քնթակալ չեն գործ ածում և թէ մարդկանց ներկայութեամբ խօսում են. «Տօ, հոգն գայ գլխիս, բաց լեխներով ոնց չեն ամչնում մարդու մօտ երեւալ»: Չեն բարեհաճում մինչև անգամ խօսել հետները, «ախր բաց լեխով զայիֆէն էլ ինչ հայկա-չարմ (ամօթ) ունի» որ հետն էլ դեռ խօսեն:

Նորահարսները պարտական են իրանց նոր գնացած տանը զանուեղ բոլորին, 6 տարեկանից մինչև ծերունիներին, ծառայել որպէս սպասաւոր, որպէս վարձկան աղախին: Պատահել է մեղ տեսնել ութն տարեկան մի տղայ հրամայելիս իրանց տան 30 տարեկան մի հարսին, «տօ, հարսի, մի քիչ ջուր բի (բեր)», և որովհետև տանը պատրաստի ջուր չի եղել, խեղճ հարսը ստիպուած է եղել վազել մօտակայ աղբիւրը ծանր գորակով ջուր բերել և իր տագեր տղայի, կամ թոռան ծարաւը զովայնել: Բերելիս, ամենայն խոնարհութեամբ հեռուից գլուխ տալով՝ մատուցել է ջուրը, սակայն ինքնաբաւական լակոտը ամանը վերադարձնելով և վերջին երկրպագութիւնն էլ բնդունելով, փոխանակ սովորական ռուբախ ապրեսն ասելու, բաւականացել է միայն մի կոպիտ նկատողութիւն անել «հա, ոտդ էր կոտորուել, թէ գնացելիր նոր աղբուր բանալ»:

Մի երիտասարդ հօր համար մեծ «այիբ» է հօրը ներկայութեամբ իր երեխային սիրելն, այլ պէտք է վարուի այնպէս, ինչպէս կը վարուի մի օտարական, մի անծանօթ մարդ: Նոյնպէս և մի հարսի համար երբէք վայելուչ չէ մեծերի ներկայութեամբ իր մօտ ազգականին, կամ նոյն-խակ ծնողներին տես-

նեկիս՝ ժպտերես բարեկել, կամ ողջութիւնը հարցնել, այլ պէտք է սովորական երկրպագութիւնը տայ և թողնի անցնի, որպէս օտարական մէկը՝

Ձը տեսնուած բան է կանանց և տղամարդկանց միասին ճաշելը, կամ թէյ խմելը. որովհետև ուտելու և խմելու համար հարկաւոր է իջեցնել քնթակալը, և այդ աշխարհիս անկարելի բաներից և անպատուաբեր երևոյթներէից մէկն է համարուած մեր հայ շինականի խելքով: Մի անգամ, երբ շատ ստիպեցինք մի հարսի մեր ներկայութեամբ թէյ խմել, խեղճը «բաղքի պարոնի խաթրը չը կոտրելու համար» առանձնացաւ նոյն սենեակի մէկ անկիւնը և յետեւ դէպի մեր կողմն դարձնելով միայն զիջաւ ահ ու դողով դատարկել թէյի բաժակը:

Գիւղերից ոմանք թաղուած են խոր տգիտութեան մէջ, չնորհիւ իրանց նման ազէտ, իսկ անկարգութեամբ գերազանցող քահանաների ու ուսմաների: Այսպիսի գիւղերի եկեղեցիները ներկայացնում են ուղղակի գայթակղութեան վայր: Միլակերտ գիւղում, ինչպէս հաւատացնում էին, մի աննշան պատճառով քահանաները յարձակում են միմեանց վրայ եկեղեցում, ժողովրդի ներկայութեամբ և զորս դու պատուեբեցեր խփում միմեանց և փետտում մօրուքները: Շուրիչկան գիւղը, որ Պարսկաստանի թեմում ուխտագնացութեան սիրահար հայի միակ ուխտատեղին է, և որի գրչագիր աւետարանով *) երդւում են նոյն-իսկ մահմեդական բախտիարիները, ընկած է ծայրայեղ աղքատութեան և աւերակ դրութեան մէջ: Միխթարական ոչինչ չը կայ այստեղ: Մինչև անցեալ՝ 1901 թիւը, այս արդիւնաբեր աւետարանի հասոյթը հերթով յափշտակում էր գիւղացիներից, իսկ եկեղեցին օր ըստ օրէ քանդւում ու աւերւում: Միայն այս տարի, տեղիս հոգևոր իշխանութեան չնորհիւ, այդ հասոյթները յատկացուեցին եկեղեցուն. այս կարգադրութեամբ միայն՝ յուսալի է ապագայում ունենալ ուխտաւորների իջնելու տեղ և ըստ կարելւոյն չնորձին եկեղեցի: Դրամի կողոպտելը դեռ ոչինչ. կողոպտելիս են եղել և այն եկեղեցական անօթները ու նուէրները (օր. թաշկինակ, մետաքսեայ ծածկոցներ, զարդեր և այլն), որոնք նուիրարեւոտած էին լինում ջերմեռանդ ուխտաւորներից: Այս կերպ աւագակութիւնից յառաջացած՝ եկեղեցու մի շարք անշքութիւնից պատմենք մէկը: Մեր ներկայութեամբ ուխտ կատարելիս, ջուրը օրհնեցին ասիական

*) Բոլոր գիւղերն ունին իրանց առանձին եկեղեցին և համարեա բոլոր եկեղեցիներում գտնուած են գրչագիր հին աւետարաններ, որոնցից ոմանք մինչև ութն հարիւր տարուայ հնութիւն ունին:

դալաքների գրպանի մի կեղտոտ ջամի մէջ, որից և խմեցին խեղճ ուխտաւորները, այն ինչ մի քանի անգամ տեղիցս՝ Նոր-Ջուղայից արծաթեայ քանդակուած գաւաթներ են նուիրուած եղել: Հակառակի պէս, բոլոր գաւառի ամենատղէտ քահանաներն էլ այս գիւղումն են գտնուում, կարծես վերոյիշեալ անկարգութիւնները կատարեալ զարձնելու համար: Վարդապետ կիրակին, երբ այստեղի եկեղեցում պատարագ տեսնելու դժբաղդութիւն ունեցանք, տեսնենք ինչ, դեռ բաւական մնացած մինչև պատարագի վերջնալը, յանկարծ արձակեցին եկեղեցին մոմերը հանգցրին և ժողովուրդը սկսեց դուրս քաշուել, միայն մեր բողոքի վրայ զիջան շարունակել ընդհատուած պատարագը: Բանից դուրս եկաւ, որ միշտ, այդպէս են արել և այդպէս էլ վարժեցրել ժողովրդին:

Մի ուրիշ գիւղում՝ Ազնաուլում եկեղեցին ոչ խաչկալ ունի, ոչ անհրաժեշտ գրքեր: Անպատուարներ է մանաւանդ Ձիգեան գիւղինը, որ տեղիս «Ազգ» երկուսն—դպրոցներ—ի սեպահականութիւնն է, առանց խաչկալի մի սեղան, մի քանի կաւէ աշտանակներ, մի քանի կտոր փալաս-փուլուններ և վերջացաւ Տեղիս՝ Նոր-Ջուղայի բոլոր եկեղեցիներում թափուած են մի քանի տասնեակ անգործածական աշտանակներ և այլ անօթներ, պատկերներ ու զգեստներ, միթէ չէ կարելի դրանցից մի քանիսն ուղարկել նոյն թեմի գիւղերի չքաւոր եկեղեցիներում գործ ածելու, միթէ ութերորդ «մահու չափ մեղք» կը լինի նուիրատուի համար, այդ իրերը փոխանակ փոշոտուած ու ժանգոտուած թափելու անօթատների անկիւններում, ուղարկել գիւղերը:

Անհրաժեշտ է և մենք պարտք են համարում հրաւիրելու թեմիս հոգևոր իշխանութեան լուրջ ուշադրութիւնը, այս գաւառի եկեղեցիների բարեկարգութեան, քահանաների բարեկարգութեան և ժողովրդի լուսաւորութեան վրայ: Մեզ ամենևին չեն զարմացնում վերոյիշեալ զեղծմունքները և ոչ էլ բարկացնում: Ախր ինչ ենք տուել գիւղերին, որ հիմա ինչ իրաւունք ունենանք պահանջելու: Այսքան տարիներ, չափած դարեր, թեմիս հոգևոր իշխանութիւնը ինչ է արել խեղճ գիւղացիների յառաջադիմութեան պորձում, որ քարոզիչն է ուղարկել, որ այցելու հովիւ, որ հաշուետեար, որ քննիչը: զեռ շատ լաւ է որ այսքանն էլ կայ:

Թեմիս առաջնորդարանը մինչ այժմ ամենևին ուշադրութեան չի արժանայրել այս խեղճ գիւղերի մասին հոգալը, այլ բաւականայել է միայն չոր-չոր կոնդակներով ու նամակներով այս ու այն հրամանները արձակել, որոնք երբեմն գործադրուել

են, երբեմն ոչ Միայն այժմեան թեմակալ արքեպիսկոպոս՝ Սահակ Այվատեանն է, որ այս տարի առաջին անգամ հիմք դրեց այս կարևոր գործին, և որպէս այցելու հովիտ՝ ուղարկեց այս գիւղերը շրջելու Ամենափրկչեան վանքի միաբան՝ Եզնիկ վարդապետին որ և ունեցաւ իր բարերար հետեանքը ընդհանուր առմամբ, թէ եկեղեցիներէր տուժարները ստուգելու և կարգի բերելու և թէ այլ և այլ անհատական վէճերի առաջն առնելու գործի մէջ: Շնորհաւորում ենք այս նոր երևոյթը և մաղթում, որ լինի յարատև ու արդիւնաւոր:

ՏԻԳՐԱՆ ԱՐԳԱՐԵԱՆ